

Met overtuiging en berekening

Van zuiver naar realistisch

multilateralisme

Het Nederlands buitenlands beleid was de afgelopen decennia gekenmerkt door 'multilateralisme *pur sang*', waarmee zowel de waarden en normen van de dominee als de handelsbelangen van de koopman waren gediend. Multilaterale samenwerking bevordert door middel van gemeenschappelijke regels en afspraken immers de rechtsgelijkheid en verkleint de relevantie van machtsverschillen. Alles wat multilateraal was, was daarom per definitie goed. Nederlandse belangen vielen automatisch samen met die van de organisaties waarvan wij lid waren. Nederlandse belangen werden getoetst aan de belangen van de Europese integratie, aan de NAVO-wensen of aan de integriteit van de Verenigde Naties, in plaats van andersom. Nederland ontwikkelde zich tot een uitstekende multilaterale procesbewaker.

Op het eerste gezicht zit Nederland met 'puur multilateralisme' nog altijd op het goede spoor. Kwesties als energiezekerheid, terrorismebestrijding, non-proliferatie van massavernietigingswapens, 'massavernietigingsziekten' als HIV/AIDS, TBC en malaria, internationale misdaad en klimatologische veranderingen maken de noodzaak van effectieve grensoverschrijdende samenwerking immers alleen maar groter. Bovendien behoeft een gelijkmatige spreiding van welvaart een mondiaal *level playing field*, met zo weinig mogelijk protectionisme.

Het internationale wereldbeeld vertoont evenwel een aantal opmerkelijke wijzigingen, die de vraag rechtvaardigen of Nederland niet beter het accent kan verleggen van 'puur' multilateralisme naar 'realistisch' multilateralisme, met meer nadruk op specifiek nationale belangen in engere zin. Daarbij valt een nauwere samenwerking te voorzien tussen de dominee, de koopman en de staatsdienaar. Een dergelijke houding stelt ons in staat loyaal te blijven meebouwen aan het bouwwerk van multilaterale organisaties en tegelijkertijd wat meer zorg dan voorheen te besteden aan de Nederlandse etages binnen die bouwwerken.

Deze eventuele koerscorrectie wordt ingegeven door de afnemende dynamiek en handelingsvrijheid van de VN, de NAVO en de Europese Unie, en ook

door zich aftekenende 'dubbele participatieprobleem' voor middelgrote lidstaten van de EU.

De *afnemende handelingsvrijheid* van de multilaterale organisaties heeft een aantal oorzaken. Het einde van de Koude Oorlog en de daarbij horende overzichtelijkheid in de mondiale verhoudingen; een snelle toename van het aantal leden met uiteenlopende visies; het niet tijdig aanpassen van de besturingsmechanismen; stroperige besluitvormingsprocessen, zodat grotere lidstaten nauwer zijn gaan samenwerken buiten de kleinere om (directoria); en, tot slot, de opkomst van nieuwe 'potestates' en 'free riders', die aan multilaterale verbanden weinig boodschap hebben. Een andere factor van betekenis is dat de Verenigde Staten sceptisch zijn over nut en noodzaak van multilaterale samenwerking en zich steeds meer lijken te richten op coalities van de wilgenden. Binnen het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid van de Europese Unie, tot slot, achten vooral de grootste drie lidstaten hoofdstedelijke samenwerking voor de Europese deelname aan de mondiale politiek een betere methode dan verdere soevereiniteitsoverdracht aan de Brusselse instellingen. Dit geeft de overige lidstaten aanleiding zelf ook vast te houden aan de nationale stem.

Wat nu aan de oppervlakte komt, is de enorme inherente spanning die is ingebakken in de huidige wereldorde, die in feite is gebaseerd op de geallieerde samenwerking van de Tweede Wereldoorlog. Het is een stelsel dat enerzijds is gebaseerd op universele waarden, algemeen geldende beginselen en verdragen, democratie en mensenrechten, vrije markt, en respect voor nationale soevereiniteit, maar anderzijds ook op machtsongelijkheid, veto's, uitsluiting, invloedssferen, protectionisme en niet door de VN gemachtigde militaire interventies. Voor opkomende mogendheden als India en Brazilië, en voor landen en regio's die zich onvoldoende vertegenwoordigd voelen, zoals de Arabische wereld, ontbeert de huidige internationale orde dus legitimiteit, hetgeen weer ten koste gaat van de effectiviteit. Ronduit positief is dat in China een serieuze discussie plaatsvindt over de stelling dat het land zich meer moet inspannen ten bate van het mul-

tilaterale stelsel.¹ De Chinese deelname aan UNIFIL is wat dat betreft een belangrijk signaal.

Uit de 'these' van democratie, rechtsstaat en vrijhandel en de 'antithese' van machtsongelijkheid, mercantilisme en conflict lijkt nu de *mondiale intergouvernementele samenwerking der grootste machten* als 'synthese' uit de bus te komen. Een soort Weens Concert op wereldniveau, waarbij het maar de vraag is of Europa daarin op termijn adequaat vertegenwoordigd zal zijn.

Veelzeggend is de discussie over eventuele uitbreiding van de G-8 tot G-11, met China, India en Brazilië, en wellicht ook Mexico en Zuid-Afrika, als nieuwe leden. Daarmee zou in 'het wereldmanagement' het accent verder van de Veiligheidsraad naar dit intergouvernementele 'directorium' verschuiven. Geen Algemene Vergadering, geen Commissie of Parlement die een stem hebben in de te bespreken agenda of de implementatie van de genomen besluiten; geen rechterlijke instantie die kan toetsen en geen Handvest met basisprincipes. Hoe dat uitpakt valt moeilijk te voorspellen, maar zeker is dat een systeem waarbij zaken steeds meer in het informele kader van de G-8, G-11 of G-13 worden gedaan, méér machtspolitiek en minder *checks and balances* in zich draagt.

Waar een wereld gebaseerd op een directorium gunstig is uit het oogpunt van supermogendheden en regionale grote mogendheden, zowel de gevestigde als de opkomende, is deze echter *ongunstig* voor alle niet-grootmachten in de wereld. Tegelijkertijd valt niet te ontkennen dat ook de huidige multilaterale orde rammelt. Dit roept de vraag op hoe middelgrote lidstaten van de Europese Unie, waaronder Nederland, moeten reageren. Moeten zij de *directoriumvorming* in arren moede maar accepteren en zich opstellen als gedweë dienaren, moeten zij als een bezetene vasthouden aan puur multilateralisme in de hoop dat de grote mogendheden op een gegeven moment het licht zullen zien, of moeten zij een sterker nationaal accent zetten, in de wetenschap dat de slimmen het in de internationale betrekkingen vaak hebben gewonnen van de groten? Het hoofd in de schoot werpen is in ieder geval géén optie. Blijft over een intelligente combinatie van de laatste twee.

Om het dilemma voor Nederland en vergelijkbare lidstaten goed tot ons door te laten dringen, moet men in de analyse afdalen van het mondiale niveau naar het Europese niveau.

Het dubbele participatieprobleem

Hoe kan de Europese Unie ertoe bijdragen dat het multilaterale stelsel zowel effectiever als representa-

tiever wordt? Moet Europa een 'held van de terugtocht' worden, het moede hoofd in de schoot leggen en plaatsmaken voor anderen? Of moet de Europese Unie juist streven naar de status van mondiale grote mogendheid met scheppende macht? Geloven wij dat Europa een belangrijke bijdrage kan leveren aan een betere wereld? Is ons doel uitsluitend 'iets goeds achter te laten' voor een nieuwe generatie hegemonen, of willen we zelf deel blijven uitmaken van de hegemonen?

In het meest *optimistische scenario* is de Europese Unie in de toekomst een vindingrijke economische reus en een geloofwaardige politieke speler, die voor de rest van de wereld een voorbeeld is.² Daarbij wendt een *high-tech*-Europa zijn economische, diplomatieke en militaire instrumenten aan binnen het kader en ter versterking van de internationale rechtsorde. Dat die instrumenten geloofwaardig moeten zijn, spreekt vanzelf.

In het *pessimistische scenario* zakt Europa weg in culturele hoogmoed, economische zelfgenoegzaamheid en politieke verdeeldheid, zoals de oude Grieken aan de vooravond van de Romeinse verovering. Onze kinderen en kleinkinderen zullen omzien in verwondering en zich vertwijfeld afvragen hoe vorige generaties Europeanen het lieten gebeuren – hoe het kon dat de *high-tech*-revolutie aan ons voorbijging en de economie in het slop raakte, dat het welvaartsniveau drastisch zakte en dat de mondiale politieke speelruimte voor Europa steeds kleiner werd.

Feit is dat het relatieve gewicht van alle *afzonderlijke* EU-lidstaten ten opzichte van andere delen van de wereld, in het bijzonder China, India en Brazilië, afneemt. Géén van de Europese lidstaten beschikt onafhankelijk over 'structureerschepende macht'. Europa zal vermoedelijk steeds meer moeite krijgen de eigen *oververtegenwoordiging* in de Veiligheidsraad en de G-8 te rechtvaardigen. Mede daarom zou het voor de Unie beter zijn wanneer op termijn in zowel de Veiligheidsraad als de G-8 of G-11 sprake zou zijn van een gezamenlijke *Europese* vertegenwoordiging.

Op papier zijn dit de vragen en scenario's die Europeanen zouden moeten verenigen. In de praktijk ligt dit toch wat anders. In de visie van de EU-3 staat de rest van de Europese Unie namelijk vooral ook ten dienste van hun eigen *machtsbehoud*, en dat maakt het onwaarschijnlijk dat de Europese rangen zich snel zullen sluiten en er metterdaad sprake zal zijn van één enkele, krachtig klinkende Europese stem op het wereldtoneel. De EU-3 matigen zich weliswaar aan namens alle lidstaten te spreken, maar stellen daar geen echte consultatieplicht tegenover. De overige lidstaten ontberen werkelijke partici-

patie in de belangrijkste besluiten, zelfs die besluiten waarvan zij mede de consequenties dragen, of waarvan de implementatie de steun van de overige lidstaten behoeft. Die verliezen dus steeds meer de mogelijkheid 'mee te sturen'.

Doorslaggevend voor de vraag hoe Europa zich op het mondiale niveau zal manifesteren is de rol die *Duitsland* voor zichzelf en de Europese Unie voorziet. Vooralsnog lijkt Berlijn vooral te genieten van de 'Duitse terugkeer op het wereldtoneel'.³ Het eigen oorlogsverleden is verwerkt en schuldgevoel en overdreven bescheidenheid maken plaats voor hernieuwde nationale trots. Duitsland onderzoekt thans of het genoeg intrinsiek gewicht heeft voor een volwaardige, structureerschepende rol op het wereldtoneel. In principe heeft Duitsland in economische en demografische zin meer 'recht' op een zetel in de VN-Veiligheidsraad dan de voormalige koloniale grote mogendheden Frankrijk en Groot-Britannië. Maar toen voormalig bondskanselier Schröder tijdens de Europese Raad van Nice in 2000 wees op het demografische verschil tussen Duitsland en Frankrijk om te rechtvaardigen dat Duitsland in de Raad van Ministers meer stemmen zou (moeten) krijgen dan Frankrijk, wees president Chirac hem op de Franse 'nucleaire verantwoordelijkheden'. Nu is het per definitie risicovol het bezit van nucleaire macht als een status-argument te gebruiken. In dit geval komt daar nog bij dat Duitsland, net als Nederland, met internationale goedkeuring alle relevante nucleaire kennis in huis heeft. Het nucleaire aspect buiten beschouwing gelaten, moet men echter vaststellen dat Duitsland ook in conventioneel militair opzicht geen leidende macht is, zelfs niet binnen Europa. Maar dat laatste kan veranderen als de *Bundeswehr* verder hervormd en gemoderniseerd wordt en de Duitsers bereid zullen zijn in vredesoperaties grotere militaire risico's op zich te nemen.

Toch valt te hopen dat Duitsland blijft geloven in een Europese stem die ook werkelijk namens alle Europeanen klinkt. Een hoge adviseur van de vroegere bondskanselier Schröder stelde tijdens een bijeenkomst in Den Haag dat het voor Europa op mondiaal niveau om de 'Participationsfrage' ging, een terechte observatie. Maar op de vraag of dat principe dan niet ook *binnen* de Europese Unie zou moeten gelden, antwoordde hij met een vriendelijke glimlach dat hij deze – toch ook niet geheel onterechte – vraag eens met zijn collega's in Berlijn zou bespreken.

Zo dreigt voor de overige EU-lidstaten in het Europese externe beleid de komende jaren een 'dubbel participatieprobleem' te ontstaan: onvoldoende *nationale* participatie in de totstandkoming van het Eu-

ropees beleid in de echt belangrijke dossiers, en onvoldoende *Europese* participatie op wereldniveau. De ironie is dat dit dubbele participatieprobleem mede ontstaat doordat het machtsverschil tussen de drie grootste EU-lidstaten en de overige lidstaten wordt overdreven – de *werkelijke* materiële machtsverschillen tussen de Europese landen zijn gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw juist drastisch *afgenomen*. Tegelijkertijd dreigen de machtsverschillen tussen de individuele Europese landen en de BRIC's (Brazilië, Rusland, India, China), die waarschijnlijk snel groter zullen worden, ten nadele van Europa wel te verstaan, op onverantwoorde wijze te worden weggepoetst.

Nationale nadruk

Voor middelgrote landen als Nederland, die niet over aanzienlijke en natuurlijke hulpbronnen beschikken, en evenmin voldoende militaire, demografische of geografische macht bezitten om op eigen kracht de nieuwe mondiale uitdagingen te overwinnen of structureel te beïnvloeden, doet zich hiermee een dilemma voor. Blijven zij trouw lid, als onderdeel van de kudde, van bestaande multilaterale organisaties, al boeten deze aan invloed in? Op het eerste gezicht

Moet Europa een held van de terugtocht worden, het moede hoofd in de schoot leggen en plaatsmaken voor andere machten?

biedt de kudde nog steeds meer bescherming dan de eenzaam rondlopende lidstaat zeker kan stellen. Uitzonderingen vormen misschien landen als Noorwegen, dat over olie- en gasvoorraden beschikt, of Zwitserland, dat de banktegoeden van velen beheert. Maar beide landen moeten terdege rekening houden met afspraken en regelingen van zowel organisaties zoals de EU, als andere belangrijke mogendheden.

Dit dilemma is vanzelfsprekend actueler in de context van de Europese Unie dan in die van de NAVO of de Verenigde Naties, omdat formeel gesproken alleen in de EU het lidmaatschap op bepaalde terreinen een *overdracht van nationale soevereiniteit* meebrengt. Het gaat bij een eventuele grotere nadruk op de nationale staat echter niet uitsluitend om soevereiniteitsoverdracht in strikte zin, maar om de mate van *onafhankelijk gedrag* en dus de mate waarin een land zijn eigen belangen en idealen definieert aan de

hand van het reilen en zeilen van de internationale organisaties waarvan het lid is.

Als grote landen stelselmatig de dienst gaan uitmaken (EU-3, G-11), zonder zich veel van de andere landen aan te trekken, wordt voor de middelgrote landen de aantrekkingskracht van hernieuwde profilering als soevereine staat aantrekkelijker. Waar een land als Nederland dan nog mee worstelt, is de vraag of hernieuwde nationale profilering *ten koste* zou gaan van de eigen inspanningen ten bate van die zelfde organisaties, of *in aanvulling daarop* kan plaatsvinden, of zelfs *kan bijdragen* aan een Europese Unie met politiek gewicht, een slagvaardige NAVO en een effectieve Verenigde Naties. Die organisaties zijn immers de som van hun leden.

Kortom, zou een sterker accent op de nationale staat en zijn belangen onze invloed en mogelijkheden helpen vergroten, of komen we zo van de regen in de drup, omdat we zelf die organisaties helpen verzwakken die voor onze veiligheid en welvaart zo belangrijk zijn en waarvan we met lede ogen zien dat ze door directoria dreigen te worden uitgehold? Het één hoeft het ander niet uit te sluiten. Zo is de eigenwijze Nederlandse besluitvorming over Uruzgan uitgemond in de uitzending van uitstekend bewapende en voorbereide Nederlandse militairen – zo beschikten zij vanaf het begin over een ‘all gun capacity’ – en in een beter denkproces in de NAVO als geheel. Daarmee heeft Nederland de NAVO met een kritisch-constructieve houding dus geholpen in plaats van benadeeld.

In laatste instantie wordt de vraag voor ons beantwoord doordat de directoriumvorming middelgrote landen eigenlijk geen andere keuze laat dan het benadrukken van de nationale soevereiniteit en het mobiliseren van de eigen machtsmiddelen. Het liefst versterkt een trouwe EU-lidstaat zijn positie natuurlijk *binnen* de structuren van die Europese Unie, maar dat zal bij tijd en wijle ook buiten de organisatie om moeten gebeuren. Dit hoeft niet *per se* destructief te zijn. Dat Nederland in het vredesproces in Soedan en in het Grote-Merengebied, of in Indonesië, een prominente rol speelt, heeft ons land vooral te danken aan de nationale inspanningen en niet zozeer aan het lidmaatschap van de EU. Zouden wij *overall en altijd* onze nationale stem opgeven ten faveure van het bredere multilaterale proces, dan worden landen als Nederland steeds minder een factor om rekening mee te houden en wordt ons stemgeluid binnen die grotere verbanden steeds ijler.

De wereld wordt competitiever en daar moeten wij op inspelen. In de internationale betrekkingen

geldt net als in de biologie dat alleen die landen die tijdig oog hebben voor de nieuwe uitdagingen in de wereld, en zich weten aan te passen, zichzelf economisch, financieel en demografisch overeind kunnen houden. Kleinere en middelgrote landen met eigen ideeën en ambities zullen zich duidelijker moeten gaan manifesteren. In een dergelijke constellatie zal een land als Nederland dus hard moeten blijven werken aan behoud van ‘het merk Nederland’ in het buitenland.

Een morele basis voor meer nationale assertiviteit is te vinden in de *contrat social*-filosofie van Rousseau, die niet alleen van toepassing hoeft te zijn op individuele leden van de samenleving in verhouding tot boven hen gestelde autoriteiten, maar ook op de verhouding tussen multilaterale organisaties en de leden daarvan. Als de centrale autoriteit zich niet houdt aan of niet voldoende acht slaat op het verleende mandaat, staat het de individuele leden vrij bevoegdheden terug te eisen. Dat geldt voor individuele burgers en voor lidstaten. De Franse en Nederlandse burgers maakten van dit principe gebruik om zich in een referendum tegen het onnodig en onterecht als Europese *grondwet* gepresenteerde grondwettelijk verdrag te keren. En in de relatie tussen lidstaten en de organisatie geldt het principe, of zou het moeten gelden, dat waar vrijwillig soevereiniteit is overgedragen, die soevereiniteit ook weer mag worden opgeëist. Vanzelfsprekend geldt dat hier in de praktijk altijd zeer zorgvuldig mee zal moeten worden omgegaan; er zijn allerlei praktische, politieke, juridische en morele valkuilen. Maar op zijn minst dient die zorgvuldigheid ook voor de instellingen van de Europese Unie te gelden. De Unie is geen staat – soevereiniteit ligt bij de lidstaten – en de Unie dient dan ook uiterst voorzichtig met nationale gevoeligheden om te gaan.

Realistisch multilateralisme

Solisme en isolationisme zijn in de wereld van vandaag zelfs voor de grootste mogendheden geen optie en dus ook niet voor een kleine of middelgrote mogendheid. De uitdaging is twee dingen tegelijk na te streven, namelijk zowel vergroting van het eigen internationale marktaandeel als versterking van de internationale rechtsorde. Vanzelfsprekend kan dit op bepaalde terreinen, wanneer het de toets der nationale belangen kan doorstaan, tot verdere Europese integratie en grensoverschrijdende samenwerking leiden. Met het scheppen van meer wederzijdse afhankelijkheid, meer interdependentie, is voor een land als Nederland immers niets mis, zolang het

metterdaad gaat om *wederzijdse* afhankelijkheid en niet om *eenzijdige* afhankelijkheid.

Met realistisch multilateralisme als basisfilosofie zou Nederland constructief kunnen blijven meebouwen aan de diverse multilaterale bouwwerken en tegelijkertijd meer aandacht kunnen schenken aan specifiek nationale belangen en mogelijkheden. Europese middelgrote mogendheden doen er in de eenentwintigste eeuw verstandig aan de oude multilaterale schoenen te koesteren, maar intussen ook nieuwe nationale schoenen aan te schaffen voor het geval de trend van competitie en machtspolitiek doorzet en het multilaterale bouwwerk verder afbrokkelt. Door meer in het eigen nationale vermogen te investeren, kan dit soort landen het best op de meest uiteenlopende scenario's anticiperen.

De paradox is natuurlijk dat juist nu, in een tijd van grensoverschrijdende uitdagingen, de behoefte aan sterke multilaterale en regionale verbanden groter is dan ooit. Voor grensoverschrijdende problemen zijn strikt nationale antwoorden niet afdoende. In een onderling afhankelijke wereld staan of vallen we nu eenmaal samen. Er zijn in dit verband ook *positieve* ontwikkelingen waar te nemen, zoals de steun onder de EU-burgers (met uitzondering van de Britten) voor een gemeenschappelijk Europees Buitenlands en Veiligheidsbeleid, de verbeterde afspraken van de G-8 over schuldverlichting en de groeiende steun voor het idee om uraniumverrijking onder internationaal toezicht te plaatsen, of de bereidheid van de Verenigde Staten militair te participeren in de *NATO Response Force*, waarin tot op heden alleen Europese eenheden rouleren. Er zijn bovendien situaties denkbaar waarin het *maatschappelijk contract* tussen Europese instellingen, lidstaten en burgers juist wél gediend is bij verdere soevereiniteitsoverdracht aan de Europese Unie. De gulden regel zal echter zijn dat elke institutionele vernieuwing de externe slagkracht van de Unie moet versterken en de interne balans tussen grote en kleine lidstaten moet respecteren.

Versterking van het soortelijk gewicht vergt vooral investeringen in kennis en technologie, in economische concurrentiekracht, in defensie, in bestuurlijke slagkracht en in een grotere internationale zichtbaarheid van de forse Nederlandse ontwikkelings-samenwerking. Voor Nederland ligt een aanvullende mogelijkheid wellicht besloten in verdere versterking van de politieke Benelux-samenwerking. Het gezamenlijke BNP van de Benelux-landen is vergelijkbaar met dat van Spanje. Mits er voldoende gezamenlijke wil kan worden genereerd, zou de

Benelux zich kunnen ontwikkelen tot een van de instrumenten waarmee wij het zich aftekenende 'dubbele participatieprobleem' wat kunnen beperken.

Balans

Nederland heeft een grondwettelijke plicht tot versterking van *de internationale rechtsorde* en die plicht moeten wij blijven vervullen. Maar er is nog een plicht tegenover de eigen samenleving en dat is het alert en consistent bewaken en beschermen van *nationale belangen* in engere zin, aangezien de Nederlandse bevolking daarvoor bij niemand anders dan de Nederlandse overheid kan aankloppen. Wellicht zit er wat spanning tussen die twee uitgangspunten, maar zo is het leven. Wie zich inzet voor principes, betaalt de prijs af en toe wat inconsistent te zijn.

Maar zelfs een Nederland dat zich meer richt op het nationaal belang, zal niet inconsistenter worden dan veel andere landen, al was het maar omdat de dominee, de koopman en de staatsdienaar elkaar eraan zullen blijven herinneren dat een open handelsland als het onze een groot nationaal belang heeft bij een internationale orde die zoveel mogelijk gebaseerd is op algemeen geldende regels en de afdwingbaarheid daarvan; een internationale orde met effectieve internationale organisaties. Maar om die internationale orde te kunnen helpen vormgeven, moeten we meer zijn dan brave procesbewakers die zichzelf zo wegcijferen, dat ze het proces niet meer *kunnen* bewaken.

Noten

- 1 Zie o.a.: Wang Yiwei, 'Preventing the U.S. from Declining Too Fast, Will Be the Greatest Challenge for Chinese Diplomacy in the Future', in: *Global Times*, 10 augustus 2006; Ding Yifan, *Criticising America: Against the Expansion of the Freedom Empire*, Beijing: Beijing University Press, januari 2006.
- 2 Voor dergelijke optimistische scenario's, zie: Timothy Garton Ash, *Free World: Why a Crisis of the West Reveals the Opportunity of our Time*, Allen Lane, 2004; Robert Cooper, *The Breaking of Nations: Order and Chaos in the Twenty-First Century*, Londen: Atlantic Books, 2003; Jeremy Rifkin, *The European Dream: How Europe's Vision of the Future is Quietly Eclipsing the American Dream*, New York: Tarcher/Penguin, 2004; en T.R. Reid, *The United States of Europe: the new superpower and the end of American supremacy*, Penguin, 2004.
- 3 Gregor Schöllgen, *Der Auftritt. Deutschlands Rückkehr auf die Weltbühne*, München: Propyläen Verlag, 2003.

Dr B.R. Bot is Minister van Buitenlandse Zaken.